

Pécsi Tudományegyetem Művészeti Doktori Iskola

Körtesi András Károly

Prozódia és interpretáció

A prozódia elemei és előadói implikációi

Bartók Béla egyes énekhangra és zongorára írt műveiben

DLA-értekezés tézisei

Témavezető:

Prof. Dr. Vas Bence egyetemi tanár

2023.

Bevezetés

Gyakran szembesülhetünk azzal, hogy ismerősnek érzünk olyan zenét, amit egyébként még soha nem hallottunk, vagy éppen fordítva: ismerős dallamok valamiért számunkra idegenül csengenek. Melyek lehetnek és mennyire határolhatóak körül azok az ösztönösen ható vagy jelentést hordozó elemek, amelyek az egy-egy dalra, vagy akár pusztán hangszeres műre való ráhangolódást segíthetik? Magánénekesekkel, diákokkal, hallgatókkal vagy énekkarokkal és karnagyainkkal való együttműködésem során a prozódiai elemekben keresem és vélem megtalálni azoknak a jegyeknek meghatározó javát, amelyek egyik vagy másik irányban befolyásolják a zene hatását rám, mint zenehallgatóra vagy közreműködő előadóra.

Bartók zenéje dallamfordulataival, harmóniáival és disszonanciáival együtt mintha anyanyelvemen szólítana meg. Életművét sokan, sok szempontból vizsgálták, tanulmányozták, elemezték, alkotásaiban új és új elemeket, rétegeket, jelentéseket fedeznek fel, üzenete máig szól. Nehéz újat mondani, megfogalmazni azt a megfoghatatlan jellegzetességet, amitől tudjuk, hogy zenéje magyarul univerzális érvényű. Személyes és szakmai indíttatásom mégis arra készítet, hogy megpróbálkozzam megragadni az életmű egy kis szegmensét, és megvizsgáljam a prozódia és interperetáció összefüggéseit Bartók énekhangra és zongorára írott műveinek egy részében.

A teljes életmű feldolgozása messze meghaladja jelen kutatásnak a kereteit, és az eredeti művek nagy mennyisége is szükségszerűvé teszi a válogatást. Ez a szempont vezetett arra a kényszerű önkorlátozásra, hogy kutatásom bemutatását Bartók Béla néhány művének, elsősorban népdalfeldolgozásainak határai között tartsam, és arra is, hogy zenei anyanyelvünk kérdéseinek boncolgatásakor csak pár kapcsolódási ponton érintsem Kodály Zoltán életművének a szakirodalomban gazdagon dokumentált, meghatározó szerepét.

A kutatás tárgya

Kutatásom fókuszába Bartók népdalfeldolgozásait helyeztem. Vizsgálódásaim során érintettem a prozódia kérdéseit, valamint a kottakép és különböző előadók felvételeinek összehasonlításával elemeztem egyes általam relevánsnak ítélt műveket.

Alapfeltételezésként abból indultam ki, hogy a prozódiai elemek

meghatározzák az előadás kereteit, ismeretük segíti a darab értelmezését és előadásának hitelességét. A kottakép inherens korlátai nem képesek az előadás minden elemét rögzíteni, és amint az elemzett hangfelvételek bartóki példái is mutatják, a szigorú kottahűség nem tudja maradéktalanul kifejezni a mű szellemét, a nyelv karakterét. Azoknak a felvételeknek az elemzése, amelyeken Bartók maga kíséri a népdalfeldogozásokat, rámutat arra, hogy az előadást erősen meghatározza a szöveg természetes prozódiaja. Ebből következik kutatásom gyakorlatba ültetésének alapelve is: a művek értő előadásához elengedhetetlen azok ismerete nem csak zenei, hanem nyelvi, frazeológiai, prozódiai szempontból is.

A prozódiai elemek vizsgálatához Bartók zongorakíséretes vokális műveit tanulmányoztam, amelyekből hiteles archív és jelenkori felvételek felhasználásával a következő műveket és azok előadását elemzem részletesen dolgozatomban: *BB 42 Magyar népdalok énekhangra zongorakísérettel* (1906, I. füzet 1–10); *BB 97 Öt magyar népdal* (1928/1970); *BB 47 Nyolc magyar népdal* (1922), továbbá elemzésekkel kitérek a következő művekre: *BB 43 Magyar népdalok II. füzet (Tíz magyar népdal énekhangra és zongorára, 1906–1907)*; *BB 71 Öt dal op.15* (1916), valamint rövid kottapéldákat mellékelek az alábbiakból: *BB 72 Öt dal op. 16 no. 1, 2* (1916); *BB 87b Falun II. tétel* (1924); *BB 98 Húsz magyar népdal II. no 1* (1929).

A kutatás módszertana

A felsorolt műveket prozódiai elemek és azokból adódó agogikai lehetőségek, hosszú magánhangzók helye és szerepe, tempó, hangterjedelem, díszítések, dinamika, az énekes szólam és zongoraszólam kapcsolata, valamint a lejegyzés részletessége szempontjából vizsgálom.

A prozódiai elemeket kutatásomban elméleti és gyakorlati szempontok mentén közelítem meg. Az első részben a prozódia fogalmát értelmezem, a másodikban ezeket az elemeket és azok megjelenési formáit követem nyomon a kiválasztott kották, archív, valamint kortárs előadások összehasonlításával, ennek folytatásaként következtetéseket vonok le Bartók tanítására és előadására vonatkozó visszaemlékezések mentén a kottakép lehetséges értelmezésével, az élő előadás korlátaival és szabadságával kapcsolatban. Végül megfogalmazok néhány ebből

fakadó implikációt a zongorakísérő számára az előadásmód és a leendő énekesek betanítása szempontjából.

A kutatás felépítése

Értekezésem első részében a prozódia kérdéseivel foglalkozom, és olyan fogalmi keretet kerestem, amely lehetővé teszi az elemzendő művek értelmezését ebből a szempontból. Hanglejtés, rövid és hosszú magánhangzók, szótagok, hangsúlyok, verslábak - mindezek olyan távlatokat nyitnak, amelyek első olvasatra a kottaképtől és a zongora billentyűitől távol esőnek tűnnek, mégis szorosan kapcsolódnak a zenei anyanyelvet és annak előadását meghatározó elemek megértéséhez. A hazai és külföldi szakirodalom szemelvényei mellett Bartók 1924-es *A magyar népdal* című kötetének bevezető tanulmányából, Kodály 1905-ös *A magyar népdal strófaszervezete* című doktori disszertációjából és Bárdos Lajos *Karvezetés II. Zenei prozódia* című, 1976-ban kiadott egyetemi jegyzetére támaszkodva emelek ki gondolatokat.

Vizsgálódásaimat a következő néhány kulcskérdés mentén folytattam:

- Mi a prozódia megfogalmazása irodalmi és zenei megközelítésben?
- Mi az időmértékes verselés és hogyan van jelen a műköltészetben?
- Hogyan jelentkezik az ütemhangsúlyos verselés a népdalokban?
- Mi a magyar hanglejtés, hangsúly jellegzetessége?

A prozódia fogalmának irodalmi és zenei szempontból való meghatározása (Ittész, 2015; Szabó, 1973; Szabolcsi-Tóth, 1965) elvezetett az időmértékes és ütemhangsúlyos verselés kérdéséhez, ami vizsgálódásaim szempontjából azért bír jelentőséggel, mert a magyar nyelv hajlékonysága lehetővé teszi mindkettő használatát a műköltészetben, viszont az ütemhangsúlyos verselés az, amelynek természetes közege a magyar népköltészet.

Az időmértékes verselést egy Homérosz *Odüsszeia* részlet¹ hexameterének elemzésével mutatom be. Az antik verslábak nyelvújításkori magyar elnevezéseit Fogarasi János nyomán idézem (Fogarasi, 1843) és a magyar költészetben való

¹ Homérosz: *Odüsszeia*. Fordította Devecseri Gábor <http://mek.niif.hu/00400/00408/html/01.htm> (letöltés dátuma: 2023.07.02.)

jelenlétüket Vörösmarty Mihály², valamint Fazekas Mihály³ idézetek elemzésével illusztrálom.

Arany János *A magyar nemzeti versidomról* című tanulmányában vitába szállt Fogarasi nézeteivel, szerinte az időmértékes verselés nem illik tökéletesen a magyar nyelvhez, helyette a népi(es) dallamok mintájára a zenei ütemekhez hasonló tagolódást, a szótagoknak minden ütemben a hangsúlyhoz igazodó csoportosulását gondolta nyelvünk fő jellemvonásának (Arany, 1856). Kodály szerint szerint a magyar népdalokban gyakran előforduló nyújtott és éles ritmusoknak nincs köze az időmértékes verseléshez és annak antik elnevezéseivel, nyelvünk ritmusához az ütemhangsúlyos szerkezet illeszkedik, amelynek mértékegysége kezdő hangsúlyos szótagot követő szótagok száma által meghatározott ütem (Kodály, 1905). Hasonlóan fogalmazott Bartók: a „*magyar parasztdalok szövegeinek verselése tudvalevően az ú.n. magyar hangsúlyos verselés, amely a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok rendszeres váltakozásán alapul*” (Bartók, 1924).

Értekezésem első, elméleti részében a hangsúlyok és hanglejtés mellett fontosnak tartottam megvizsgálni és példákkal illusztrálni az úgynevezett szupraszegmentális prozódiai elemeket is, amelyek mind nyelvi, mind zenei szempontból döntő jelentőséggel bírnak, és amelyeknek értelmezése fontos feladat lehet a művek előadásában. Bárdos Lajos megfogalmazásában a súly, magasság, tartam, idegen hang, dinamika, hangszín, regiszter, harmónia, festői elemek azok, amelyek kiemelőt funkciókat tölthetnek be a szöveg és dallam illeszkedésében (Bárdos, 1976).

Kutatásom bemutatásának második részében Bartók néhány népdalfelgozásával foglalkozom. A művek elemzése során megfigyelhető Bartók és Kodály felvállalt küldetésének többlépcsős gyakorlati megvalósítása: a) a népdalkincs minél pontosabb, gondos megőrzése, b) annak ismertté és szerethetővé tétele egyszerűen olvasható és előadható feldolgozások révén, és végül c) a későbbi művekben elmozdulás a komplexebb értelmezés és interpretáció felé.

² Vörösmarty Mihály: Zalán futása – részlet. <https://mek.oszk.hu/01100/01122/html/zalan01.htm> letöltés: 2023.07.02. ,

³ Fazekas Mihály: Lúdas Matyi – részlet. <https://mek.oszk.hu/00600/00648/00648.htm> letöltés: 2023.07.02.

Kutatásomban több pillérre támaszkodtam. Az első az úgynevezett támlapoknak, a népdalgyűjtések lejegyzéseinek és a népdalfeldolgozások kottaváltozatainak az összehasonlítása volt.

A második pillért a különböző hanghordozókon rögzített előadások elemzése jelentette. Ehhez archív felvételeken rendelkezésünkre áll néhány népdalfeldolgozás Basilides Mária, Székelyhidi Mihály, a kor neves művészeinek előadásában, Bartók Béla saját zongorakíséretével. Az archív felvételek nem csak azért érdekesek, mert Bartók zongorázik rajtuk, hanem azért is, mert személyes közreműködése az énekes szubjektív interpretációját is hitelesíti. A referenciaértékű felvételeket összevettem későbbi, a Bartók-összkiadásokban található, hitelesnek tekinthető interpretációkkal.

A harmadik pillér a hangfelvételek vizualizációja volt, amely a Sonic Visualiser⁴ (továbbiakban: SV) szoftver segítségével új dimenziót adott kutatásaimnak. Az SV szoftver egy platformfüggetlen, nyílt forráskódú, szabad felhasználású, ingyenes számítógépes alkalmazás zenei hangfájlok megtekintéséhez, elemzéséhez és annotálásához. Tulajdonságai alkalmassá teszik archiválási feladatok, zenetudományi kutatások, digitális jelfeldolgozási munkák elvégzéséhez. Segítségével sikerült vizuálisan megjeleníteni azokat a hangzásbeli nüanszokat, ritmikai, agogikai elemeket, amelyeket a meghallgatás során természetesnek tekintünk, és inkább érzünk, mint értünk. A vizualizáció mintegy térképként téríti ki elénk az elhangzott művet, és lehetővé teszi az időben kimerevített zene térbeli vizsgálatát. Kutatásomban az SV szoftver annotálásra alkalmas elemeit arra használtam, hogy a kiválasztott hangfájlokat a lüktetésben megnyilvánuló eltérések (gyorsítások, lassítások, megállások) vonatkozásában elemezzem és ábrázoljam. A vizuális ábrázolások kibővítéseként néhány elemzésről videót is készítettem, amelyek az értekezés számítógépen olvasásakor közvetlenül is követhetőek, valamint a nyomtatott változatához mellékelt DVD-n is megtalálhatóak.

A kutatás következtetései

Kutatásommal megpróbáltam rendszerezni és megválaszolni néhány, a több éves zongoratanári és zongorakísérői munkám során felmerült gyakorlati, előadóművészeti kérdést, remélve, hogy ez segít közelebb kerülni a zongorakísérettel megszólaltatott

⁴ <https://www.sonicvisualiser.org/sv2010.pdf> (letöltés dátuma: 2023.07.02.)

énekes művek előadásmódjával kapcsolatos prozódiai és interpretációs feladatok megoldásához.

A bemutatott elemzések nem öncélúak, nem azt a célt szolgálják, hogy a gazdag bartóki örökség egy újabb tanulmánnyal bővüljön, hanem azt, hogy megpróbáljam konceptuálisan és vizuálisan megragadni az időben elhangzó zenei anyagot, tudatosítsam a prozódiai elemek szerepét az interpretáció és a percepció összefüggésében.

A hangfelvételek vizualizációja, a különböző előadásmódok részleteinek összehasonlítása hozzásegített néhány gyakorlati felismerés megfogalmazásához: a zongorakísérőnek és az énekesnek a felkészülés során alaposan meg kell ismernie a művet; a szöveg felőli megközelítés nagyban hozzájárul a ritmikai, dinamikai és frazírozási kérdések megválaszolásához; a pontos, precíz felkészülés garantálja azt a szabadságot, amelyre szükség van az ihletett interpretációhoz.

Bartók minden megnyilvánulásában rendkívül aprólékos, precíz, tudatos és igényes volt: a népdalok lejegyzésében, a kották gondozásában, saját és a klasszikus zongorairodalom meghatározó műveinek közreadásában, az előadóművészi és tanári habitusában egyaránt. Maximalizmusa a zene iránti alázatának volt a kifejezője. Ugyanakkor az archív felvételek elemzéseiből leszűrhető tanulság, hogy amikor zongorakísérőként működött közre saját népdalfeldolgozásainak előadásában, akkor hangszerjátékát rugalmas alkalmazkodás jellemezte, amelyet a természetes prozódiai megoldások szolgálatába állított.

Az elemzések és összehasonlítások igazolták azt a munkahipotézist, hogy a kottahű előadásmódot az élő megszólaltatás során felülírhatják a prozódiai elemek, amelyek olyan dimenziókat nyitnak, amelyek nem rögzíthetőek konvencionális jelekkel, de tudjuk és érezzük, hogy a nyelv és zene lényegéhez tartoznak.

Válogatott irodalomjegyzék

- Arany János (1856): A magyar nemzeti versidomról In: Keresztury Dezső (Szerk.) *Arany János Összes Művei*. X. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1962. 218–258.
- Bárdos Lajos (1976): *Karvezetés II. Zenei prozódia*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bartók Béla (1924): *A magyar népdal*. Rózsavölgyi és társa. Budapest.
- Bartók Béla, Kodály Zoltán (1906): *Magyar Népdalok. Előszó és jegyzetek*. Rozsnyai Károly Könyvkiadó Vállalat. Budapest.
- Ittész Mihály (2015) *Versértelmezés zenével*. Magyar Kodály Társaság. Budapest.
http://www.m-kodalytarsasag.hu/media/eloadasok/2015/Ittzes_Mihaly-Versertelmezes_zenevel.pdf (letöltés dátuma: 2023.07.02.)
- Kodály Zoltán (1905): *A magyar népzene strófászerkezete*. Nyelvtudományi közlemények XXXVI.
- Szabolcsi Bence és Tóth Aladár (1965): *Prozódia*. In: dr. Bartha Dénes, Tóth Margit (Szerk.) *Zenei lexikon III*. Zeneműkiadó. Budapest.
- Szabó Csaba (1973): *Nyelv és prozódia*. *Korunk*. XXXII. 12. 1821-1834.

Elemzésekhez felhasznált kották:

- Bartók Béla (1906): *Magyar népdalok énekhangra zongorakísérettel no.1–10*. Rozsnyai Károly Könyv- és Zeneműkiadó, Budapest.
- Bartók Béla (1906): *Tíz magyar dal énekhangra és zongorára*. Szerk. Bartók Péter (2004). Editio Musica, Budapest.
- Bartók Béla (1922): *Nyolc magyar népdal, ének zongorakísérettel*. Universal Edition, Wien.
- Bartók Béla (1924, 1926): *Drei Dorfzenen für vier oder acht Frauenstimmen und Kammerorchester*. Klavierauszug. Revision: Peter Bartók. UE 8713.
- Bartók Béla (1928): *Öt magyar népdal énekhangra zongorakísérettel*. Szerk. Dille, Denijs (1970). Editio Musica, Budapest.

Bartók Béla (é. n.): Székely lassú. In: *Húsz Magyar Népdal* II. sorozat no. 5. B. & H. 17652

Bartók Béla és Kodály Zoltán (1906): *Magyar Népdalok énekhangra zongorakísérettel*. Rozsnyai Károly könyv- és zeneműkiadóhivatala, Budapest.

Kodály Zoltán (1906): *Magyar népdalok énekhangra zongorakísérettel no.11-20*. Rozsnyai Károly Könyv- és Zeneműkiadó, Budapest.

Kodály Zoltán (1955): *Két ének. op. 5*. Zeneműkiadó. Budapest.

Kodály Zoltán (1966): *Magyar mise*. Zeneműkiadó. Budapest.

Elemzésekhez felhasznált hangfelvételek:

Basilides Mária – Bartók Béla (1998): *Nyolc magyar népdal. 1-5*. Bartók at the piano. Hungaroton Classic. HCD 12326-31

Erzsébet Török - Freymann Magda (1983): *Népdalfeldolgozások*. Hungaroton Classic. HCD18242

Kovács Eszter – Fellegi Ádám (2000): *Bartók Összkiadás. Vokális művek*. Hungaroton Classic. HCD 31906-08

Medgyaszay Vilma – Bartók Béla (1998): *Öt magyar népdal. 1-3; 5*. Bartók at the piano. Hungaroton Classic. HCD 12326-31

Rost Andrea – Kocsis Zoltán (2011): *Bartók Nyolc magyar népdal*. <https://www.youtube.com/watch?v=YV5Ueugbaw8> (letöltés dátuma: 2023.07.02.)

Székelyhidi Ferenc – Bartók Béla (1998): *Nyolc magyar népdal. 6-8*. Bartók at the piano. Hungaroton Classic. HCD 12326-31

Zenetudományi Intézet: *Bartók-rend*. <http://systems.zti.hu/> (letöltés dátuma: 2023.07.02.)